

Studenci polscy i fińscy wobec andropauzy. Część II. Obraz kobiety i mężczyzny w okresie menopauzalnym i andropauzalnym

Polish and Finnish students' views on andropause.

Part II. The image of a menopausal woman and an andropausal man

Katarzyna Pryczek, Eleonora Bielawska-Batorowicz

Instytut Psychologii, Uniwersytet Łódzki; dyrektor Instytutu: dr hab. n. hum. Eleonora Bielawska-Batorowicz, prof. nadzw. UŁ

Przeгляд Menopauzalny 2008; 4: 222–230

Streszczenie

Cel pracy: Poznanie obrazu kobiety w wieku menopauzalnym i mężczyzny w wieku andropauzalnym w oczach studentów polskich i fińskich oraz wpływu wiedzy o andropauzie i jej objawach na obraz mężczyzny.

Materiał i metody: W badaniu uczestniczyły 224 osoby z uczelni w Łodzi i Tampere, w tym 62 Polki i 54 Polaków oraz 62 Finki i 46 Finów. Zastosowano kwestionariusz *Objawy andropauzy* oraz kwestionariusz pozwalający opisać mężczyznę i kobietę. Narzędzia opracowano na potrzeby badania w dwóch wersjach językowych.

Wyniki: Analiza jednozmienna wykazała istotne różnice pomiędzy Polakami i Finami w obrazie mężczyzny – Finowie opisywali mężczyznę bardziej pozytywnie. Różnice pomiędzy kobietami i mężczyznami nie były istotne statystycznie. W obrazie kobiety ani płeć, ani narodowość nie różnicowały dokonywanych opisów. Wieloczynnikowa analiza wariancji wskazała, że płeć istotnie różnicowała obraz kobiety i mężczyzny – studentki wyżej oceniały kobietę w wieku menopauzalnym niż mężczyźni, a studenci wyżej oceniali mężczyznę w wieku andropauzalnym. Ponadto obraz kobiety tworzony przez mężczyzn był bardziej pozytywny niż obraz mężczyzny tworzony przez kobiety. W grupie mężczyzn dużej wiedzy o andropauzie towarzyszył negatywny obraz mężczyzny. W przypadku kobiet wystąpiła podobna tendencja, ale zależność nie była istotna statystycznie. Zaobserwowano silną pozytywną korelację obrazu mężczyzny i obrazu kobiety.

Wnioski: Obraz mężczyzny w okresie andropauzy i kobiety w okresie menopauzalnym jest złożony, przy czym elementy negatywne przeważają nad pozytywnymi, co można interpretować jako tendencję do podobnego spostrzegania i oceniania osób w średnim wieku, niezależnie od ich płci.

Słowa kluczowe: andropauza, stereotyp mężczyzny, badania międzykulturowe

Summary

Aim: To describe the image of an andropausal man and a menopausal woman among Polish and Finnish students and analyze the impact of knowledge about andropause on that image. The study was designed as cross-sectional and all measures were taken at the same time.

Material and methods: 224 students from Łódź and Tampere participated in the study. The Polish sample included 62 females and 54 males, and the Finnish sample included 62 females and 46 males. Two questionnaires were administered: "The description of a man/a woman" and "Andropausal symptoms". Both were designed for the study in Polish and Finnish language versions.

Results: Univariate analyses indicated significant differences in the image of an andropausal man among Polish and Finnish students, with Finns expressing more positive views. Differences between men's and women's views were not significant. The image of a menopausal woman was not affected by the gender or nationality of respondents. Multivariate analysis indicated the effect of gender – females described a menopausal woman more positively, while males described an andropausal man more positively. Men's views on a menopausal woman were more positive than women's views on an andropausal man. Knowledge on andropause affected the image of a man – male students who expressed more knowledge perceived an andropausal man more negatively. The same, but non-significant, tendency was observed among female students. The images of a menopausal woman and an andropausal man were highly correlated.

Conclusions: In the images of andropausal men and menopausal women the negative elements outnumbered positive ones. The images were highly correlated. That can be interpreted as a tendency towards unified perception and evaluation of persons in similar age groups regardless of their gender.

Key words: andropause, stereotype of a man, cross-cultural studies

Adres do korespondencji:

dr hab. n. hum. **Eleonora Bielawska-Batorowicz**, Instytut Psychologii UŁ, Smugowa 10/12, 91-433 Łódź, e-mail: ebator@uni.lodz.pl

Wstęp

Proces starzenia się mężczyzn dopiero od niedawna stał się przedmiotem intensywnych badań, wiedza dotycząca tego okresu jest zaś powoli popularyzowana i powszechnie dostępna. Nadal istnieje wiele pytań i kontrowersji związanych z andropauzą, a definiowanie tego pojęcia budzi dyskusje. Obecnie termin ten rozumiany jest jako zmniejszenie stężenia wielu hormonów u mężczyzn po 50. roku życia, wraz z towarzyszącymi tym zmianom dolegliwościami. Zmiany hormonalne oraz odczuwane objawy są przy tym silnie indywidualnie zróżnicowane [1–3]. Z wcześniejszych badań nad menopauzą wiadomo, że nastawienie do niej wpływa na odczuwane dolegliwości [4, 5], dlatego tak ważny jest społeczny wizerunek osób w średnim wieku. Obraz ten często tworzony jest na zasadzie stereotypów, czyli obrazów umysłowych posiadanych indywidualnie jako struktury poznawcze, jednocześnie będące ważną częścią struktury społecznej i kulturowej, gdyż są one wspólne dla ludzi z tego samego kręgu [6]. Ułatwiają one interpretację sytuacji oraz pozwalają się poruszać w skomplikowanej rzeczywistości społecznej. Są częścią środowiska społecznego, dlatego mają tak silny wpływ na osobę należącą do grupy objętej stereotypem. Wywołują bowiem oczekiwanie, że wszystkie osoby są do siebie podobne, zachowują się w podobny sposób, podobnie myślą i postrzegają otaczający świat [9]. Stereotypy pozwalają tworzyć zbiory przekonań na temat grup społecznych, które następnie utrwalają się i jako źródło wiedzy zwrótnie wpływają na dalsze kształtowanie i podtrzymywanie istniejących schematów [10]. Stereotypy dotyczą pewnej kategorii osób, a najbardziej użyteczne są te kategorie, które maksymalizują różnice pomiędzy członkami dwóch grup i minimalizują różnice pomiędzy członkami jednej grupy [9]. Proces ten sprzyja uzyskiwaniu pozytywnej społecznej tożsamości [10] – członkowie grupy dokonują porównań na korzyść członków grupy własnej, tworząc homogeniczny i ujednolicony wizerunek osób z grupy przeciwnej.

Wiek i płeć są takimi kategoriami, które w bardzo widoczny sposób pozwalają stworzyć grupy objęte stereotypami. Trzeba podkreślić, że ważną rolę w tworzeniu oraz modyfikacji stereotypów odgrywają kontakty z osobami z grup objętych stereotypem, przy czym podstawowe znaczenie mają tutaj jakość, natura i liczba relacji [10]. W tych aspektach, a także w ogólnym kontekście kulturowego uwarunkowania stereotypów, w tym dotyczących grup wiekowych, Polska i Finlandia zdają się różnić. Średnia wieku opuszczenia domu rodzinnego w Finlandii jest niższa niż w Polsce (ok. 18. roku życia), a łatwość komunikacji przy użyciu nowoczesnej technologii dodatkowo ogranicza bezpośrednie kontakty w rodzinie [11]. Finowie zdają się być narodem o wiele bardziej zamkniętym w sobie, ceniącym własną prywatność i strefę osobistą, kładącym większy nacisk na samodzielność i niezależność, w tym od rodziny pochodzenia. W Polsce silnie zaznaczony jest wpływ wartości katolickich, dlatego rodzina trak-

towana jest jako niezwykle ważny element społeczeństwa. Młodzi ludzie usamodzielniają się znacznie później niż w krajach Europy Zachodniej, przez co mają dłuższy i częstszy kontakt z rodzicami. Może to wpływać na ich przekonania w dwojaki sposób – przyczynia się do lepszej znajomości wieku średniego, ale jednocześnie do bardziej negatywnego nastawienia wynikającego z możliwych konfliktów. Brannon [12] podkreśla, że dopiero dorośli ludzie mogą stać się przyjaciółmi swoich rodziców, gdyż wcześniej dochodzi między nimi do walki o władzę czy autorytet. Związki rodzice-dzieci charakteryzują się równością dopiero wówczas, kiedy nastąpi całkowite usamodzielnienie się i przejęcie kontroli (przede wszystkim finansowej) oraz odpowiedzialności za swoje życie.

Wiek średni to czas przełomu, zmiany rozwojowej, która obejmuje przemiany społeczne, fizyczne i psychologiczne, menopauza i andropauza są zaś częścią tej przemiany. Proces ten może wpływać ujemnie na poczucie własnej wartości i tożsamość w kulturach zorientowanych na młodość, a utrudniona akceptacja i przystosowanie do zmian mogą prowadzić do znacznie obniżonego nastroju [13]. Stereotypy często redukują ten bogaty i zróżnicowany okres do kilku cech, najczęściej negatywnych, związanych z utratą cech cennionych (niezależności, aktywności, produktywności, atrakcyjności itd.). Osoby starsze postrzegane są jako konserwatywne, narzekające, słabe, o słabszej sprawności umysłowej i braku aktywności seksualnej [14, 15]. Takie stereotypy mogą potęgować lęk przed starością, co zwrótnie wpływa na percepcję doznań dostarczanych przez starzejący się organizm oraz na samopoczucie. Silna stereotypizacja zaznacza się w przypadku podziału na kobiety i mężczyzn – kobieta powinna być rozmowna, taktowna, delikatna, świadoma swoich uczuć, zaabsorbowana swoim wyglądem, schludna, uległa, wrażliwa, cicha i czuła, natomiast mężczyzna niezależny, samodzielny, aktywny, agresywny, opanowany, ukrywający emocje, obiektywny, dominujący, odporny na drobne kryzysy, aktywny, skłonny do rywalizacji, pewny siebie, ambitny i nie dbający o wygląd [12]. Badania prowadzone nad obrazem kobiet i mężczyzn po 50. roku życia wykazały, że kobietom w tym okresie przypisuje się nerwowość, drażliwość, labilność emocjonalną, kłótniowość, niezdecydowanie oraz złośliwość, natomiast mężczyzna w tym samym wieku nie jest oceniany tak negatywnie. Ważne są przy tym płeć i wiek – osoby młodsze oraz mężczyźni tworzyli obraz bardziej negatywny, kobiety silniej akcentowały dojrzałość [16]. Mimo negatywnych elementów w społecznym obrazie niektóre badania podkreślają, że kobiety w wieku menopauzalnym czują się szczęśliwe [17]. Zdecydowanie mniej zainteresowania skupia percepcja mężczyzny w wieku andropauzalnym. Co prawda prawie 80% przebadanych przez Andersona [18] osób słyszało o andropauzie, ich wiedza była jednak nietrafna, ponadto zdobywana w sposób inny niż rozmowa z lekarzem. Warto przyjrzeć się stereotypom kobiet i mężczyzn po 50. roku życia, szczególnie prezentowanym przez młodych ludzi – pozwoli to odpowiedzieć na pytanie, z jakimi oczekiwaniami i uprzedzeniami muszą

walczyć osoby dojrzałe. Taka świadomość pomoże projektować programy przeciwdziałające negatywnej stereotypizacji, a pozytywne elementy obrazu można wzmocnić i wykorzystać w budowaniu nastawienia do tego etapu życia jako bogatego w nowe doświadczenia i równie ciekawego jak młodość. Badania międzykulturowe pozwalają odpowiedzieć na pytanie, które elementy obrazu są powszechne i uniwersalne w kulturze europejskiej, które zaś specyficzne dla danego kraju.

Cel pracy

Podjęto próbę poznania obrazu kobiety w wieku menopauzalnym i mężczyzny w wieku andropauzalnym posiadane przez studentów polskich i fińskich oraz wpływu wiedzy o andropauzie i jej objawach na ten obraz. Szukano odpowiedzi na następujące pytania:

1. Jaki jest obraz kobiety w okresie menopauzy i mężczyzny w okresie andropauzy?
2. Czy narodowość i płeć różnicują ten obraz?
3. Czy posiadana przez badanych wiedza wpływa na obraz osoby w okresie menopauzy lub andropauzy?

Materiał i metody

Prezentowane w niniejszej pracy badania przeprowadzono od maja 2004 r. do lutego 2006 r. wśród studentów w Tampere (Finlandia) i w Łodzi (Polska). Opis grupy badawczej oraz procedurę prowadzonych badań przedstawiono we wcześniejszej publikacji [19], w której scharakteryzowano wiedzę o andropauzie. W tym miejscu należy jedynie przypomnieć, że w badaniu uczestniczyły 224 osoby, w tym 62 Polki i 54 Polaków oraz 62 Finki i 46 Finów.

Zastosowane w badaniu kwestionariusze pozwalające określić obraz osób w okresie menopauzy i andropauzy skonstruowano na potrzeby badania. Każdy z nich składał się z 55 par określeń, za pomocą których badani charakteryzowali mężczyznę w wieku 45–60 lat oraz kobietę w wieku 45–55 lat. Pary określeń, zestawione na zasadzie przeciwieństw, stanowiły krańce 7-punktowej skali (ze środkowym neutralnym punktem), której konstrukcja zakładała, że im wyższa punktacja, tym bardziej pozytywny obraz. W pierwszym etapie konstrukcji kwestionariuszy wybrano z testu ACL zestaw określeń oraz uzupełniono go o sformułowania, które w tym teście nie wystąpiły, ale wydały się ważne dla prowadzonych badań. W kolejnym etapie 10 osób poproszono o pogrupowanie określeń na zasadzie przeciwieństw i zestawienie ich w skale. Część sformułowań na tym etapie odrzucono, gdyż nie miały przeciwieństwa, pojawiły się też nowe określenia lepiej oddające przeciwieństwo. Następnie 7 osób poproszono o stworzenie jednej listy – czyniły to indywidualnie, a także uczestnicząc w dyskusji. Procedura tłumaczenia i przygotowania fińskiej wersji językowej opisana została w przywołanym wcześniej artykule [19]. Kwestionariusze

różniły się rodzajem gramatycznym użytych sformułowań. Specyfika pewnych określeń wymagała znalezienia odpowiednika dla płci przeciwnej (np. kokietka – flirciarz). W kolejnym etapie opracowania narzędzia 17 Finów i 16 Polaków otrzymało kwestionariusz ze zmodyfikowaną instrukcją – ich zadaniem było określenie, które z pary określeń jest pozytywne (w odniesieniu do charakteryzowanej osoby w średnim wieku). W wyniku tej procedury pominięto 5 par określeń, których sędziowie kompetentni nie określili jednoznacznie jako pozytywnych lub negatywnych. Jedna z par określeń została usunięta z kwestionariusza ze względu na błąd w tłumaczeniu. W ten sposób uzyskano kwestionariusze złożone z 49 par określeń, co pozwoliło na ustalenie punktacji – minimalna liczba punktów wynosiła 49, a maksymalna, określająca całkowicie pozytywne nastawienie 343 punkty. W dalszej części artykułu pary określeń nazywane są skalami.

Wykorzystano również kwestionariusz *Objawy andropauzy* służący do pomiaru wiedzy o okresie andropauzy. Został on szczegółowo opisany we wcześniejszej publikacji [19].

W analizie statystycznej zastosowano analizę wariancji jednej zmiennej (UNIANOVA), wieloczynnikową analizę wariancji (MANOVA), parametryczne testy istotności oraz analizę korelacji. Przyjęto poziom istotności $\alpha=0,05$. Obliczenia wykonano przy użyciu pakietu statystycznego SPSS 12.0.

Wyniki

Różnice w obrazie kobiety i mężczyzny ze względu na płeć i narodowość

Wyniki ogólne w kwestionariuszach określających obraz kobiet i mężczyzn przedstawiono w tab. I. Przeprowadzona analiza UNIANOVA (z płcią i narodowością jako czynnikami) wykazała różnice istotne statystycznie pomiędzy Polakami i Finami ($F=4,581$; $p<0,05$) w obrazie mężczyzny (Finowie opisywali mężczyznę bardziej pozytywnie). Różnice pomiędzy kobietami i mężczyznami nie były istotne statystycznie ($F=3,059$; $p>0,05$). W obrazie ko-

Tab. I. Obraz kobiety w okresie menopauzy i mężczyzny w okresie andropauzy na podstawie zastosowanych kwestionariuszy – wartości średnich (M) i odchylenia standardowego (SD) dla wyników ogólnych

	Badana grupa	M	SD
kobieta w okresie menopauzy	Finowie	188,80	4,94
	Polacy	182,31	4,51
	Finki	193,97	4,22
	Polki	183,53	4,19
mężczyzna w okresie andropauzy	Finowie	194,41	4,82
	Polacy	181,52	4,41
	Finki	183,90	4,09
	Polki	176,19	4,10

biety ani płeć ($F=0,591$; $p>0,05$), ani narodowość ($F= 2,975$; $p>0,05$) nie różnicowały opisu w sposób istotny statystycznie. Wieloczynnikowa analiza wariancji wskazała, że płeć istotnie różnicowała obraz kobiety i mężczyzny ($F=5,912$; $p<0,05$). Badane studentki uzyskiwały wyższe wyniki w przypadku obrazu kobiet w wieku menopauzal-

nym niż mężczyźni, a badani studenci lepiej od studentek oceniali mężczyznę w wieku andropauzalnym. Jednocześnie obraz kobiety tworzony przez mężczyzn był bardziej pozytywny niż obraz mężczyzny tworzony przez kobiety.

Analizując poszczególne pozycje kwestionariuszy, również uwzględniono płeć i narodowość. W tab. II

Tab. II. Obraz mężczyzny w okresie andropauzy (tylko istotne różnice między grupami)

Skala	Średnie wyniki			t	Średnie wyniki		t
	ogólnie	Finowie	Polacy		mężczyźni	kobiety	
aktywny seksualnie* – bierny seksualnie	3,89	4,12	3,59	2,753			
wierny – niewierny	4,29	4,08	4,47	-2,184			
peten pomysłów – bez inicjatywy	3,75	3,99	3,48	3,194			
wrażliwy – obojętny	4,29	4,49	4,08	2,042	4,05	4,46	-1,996
pracowity – leniwy	3,81	4,4	3,63	2,165			
dobry – zły	4,28	4,44	4,02	2,466			
pewny siebie – zakompleksiony					3,71	3,15	2,817
zainteresowany seksem – niezainteresowany seksem	4,17	4,48	3,86	3,041			
entuzjastyczny – apatyczny	3,27	3,53	3,03	2,877			
uprzejmy – arogancki	3,91	4,13	3,7	2,644			
stały w uczuciach – kochliwy	4,01	3,73	4,25	-3,129			
spokojny – drażliwy	3,07	3,29	2,86	2,315			
przewidywalny – nieprzewidywalny	3,42	3,11	3,72	-3,813	3,62	3,27	2,155
stabilny emocjonalnie – niestabilny emocjonalnie					3,7	3,11	3,131
lubiący ryzyko – lękliwy	4,22	4,79	3,66	6,838			
tolerancyjny – peten uprzedzeń					3,87	3,55	2,111
ciekawny – brak zainteresowań	3,9	4,2	3,6	3,574			
zgodny – kłótniwy	3,5	3,8	3,21	3,586			
mający dobre samopoczucie – narzekający	3,05	3,37	2,76	3,933			
śmiały – wycofujący się	3,65	3,83	3,48	2,203			
cierpliwy – wybuchowy					3,46	3,08	2,325
dojrzały – dziecinny	4,16	3,81	4,27	-2,450	4,31	3,83	2,531
lubiący rozrywki – poważny	3,84	4,23	3,48	2,243			
stały w nastrojach – kapryśny					3,35	2,87	2,773
uczuciowy – mało uczuciowy	4,32	4,63	4,03	3,878			
męski – zniewieściały					4,77	4,23	3,112
mądry – głupi	4,2	4,08	4,5	-3,061			
wysportowany – o słabej kondycji fizycznej	3,48	3,7	3,27	2,560			

Czcionką prostą pogrubioną oznaczono różnice istotne statystycznie pomiędzy Finami i Polakami

Czcionką pochyłą pogrubioną oznaczono różnice istotne statystycznie pomiędzy kobietami i mężczyznami

* W poszczególnych skalach kursywą zaznaczono określenia wartościowane pozytywnie

przedstawiono określenia, w których wystąpiły różnice między kobietami i mężczyznami oraz Polakami i Finami w średnich wynikach w poszczególnych skalach obrazu mężczyzny. W tab. III zaprezentowano określenia, w których wystąpiły istotne różnice w obrazie kobiety.

Przyglądając się wynikom średnim uzyskanym w kwestionariuszu obrazu mężczyzny, należy stwierdzić, że nie występują skrajne postawy w żadnej ze skal. Ogólna analiza całego kwestionariusza wskazuje na postawę neutralną, z lekkim wskazaniem na pozytywne nastawienie. Ze względu na fakt, że wynik neutralny może być rezultatem dużego zróżnicowania wyników poszczególnych skal bądź też unikania odpowiedzi

skrajnych, przeprowadzona została analiza skal pod kątem przesunięcia zaznaczonego miejsca na skali od punktu neutralnego, co pozwoliło na późniejszą dokładną analizę wybieranych określeń. Polacy osiągnęli znacznie wyższe wyniki w skali dotyczącej wierności, stałości w uczuciach, przewidywalności i dojrzałości, w pozostałych skalach to Finowie pozytywniej oceniali mężczyznę. Należy być ostrożnym w interpretacji określeń w skali *lubiący rozrywki – poważny*, ponieważ Finowie i Polacy inaczej interpretowali to, które określenie jest pozytywne. Z tego powodu skala ta nie została wzięta pod uwagę w ocenie całościowego nastawienia wobec mężczyzny. Biorąc pod uwagę płeć, studentki po-

Tab. III. Obraz kobiety w okresie menopauzy (tylko istotne różnice między grupami)

Skala	Średnie wyniki			t	Średnie wyniki		t
	ogólnie	Finowie	Polacy		mężczyźni	kobiety	
<i>pełna pomysłów*</i> – bez inicjatywy	3,9	4,11	3,7	2,520			
wrażliwa – obojętna	4,98	5,26	4,71	2,687	4,63	5,26	-3,105
atrakcyjna – nieatrakcyjna					3,56	4,22	-4,011
ładna – brzydka	4,07	4,24	3,9	2,457	3,79	4,3	-3,711
entuzjastyczna – apatyczna	3,2	3,5	2,93	3,498			
stała w uczuciach – kochliwa	4,28	3,77	4,77	-6,276			
dbająca o innych – egocentryczna	3,96	3,74	4,17	-2,752			
stabilna emocjonalnie – niestabilna emocjonalnie					3,19	2,72	2,389
nieśmiała w kontaktach z płcią przeciwną – kokiетка	4,1	3,89	4,3	-2,766			
przewidywalna – nieprzewidywalna	3,07	2,8	3,31	-2,986			
lubiąca ryzyko – lękliwa	3,69	4,23	3,18	6,674			
ciekawa – brak zainteresowań	4,04	4,34	3,77	3,523			
zgodna – kłótliwa	3,36	3,54	3,19	2,090			
mająca dobre samopoczucie – narzekająca	2,82	3,1	2,56	3,388			
śmiała – wycofująca się	3,59	3,77	3,43	2,257			
skromna – przechwalająca się	4,34	4,16	4,5	-2,664			
uporządkowana – roztrągniona	3,38	3,61	3,18	2,488			
dojrzała – dziecinna	4,65	4,42	4,87	-2,431			
lubiąca rozrywki – poważna	3,66	4,08	3,26	5,032			
uczuciowa – mało uczuciowa	4,82	5,38	4,3	6,372	4,55	5,04	-2,695
kobieca – mało kobieca	4,77	5,23	4,34	5,439	4,57	4,94	-2,171
mądra – głupia					4,12	4,39	-2,023
wysportowana – o słabej kondycji fizycznej	3,59	3,93	3,27	4,402			

Czcionką prostą pogrubioną oznaczono różnice istotne statystycznie pomiędzy Finami i Polakami

Czcionką pochylą pogrubioną oznaczono różnice istotne statystycznie pomiędzy kobietami i mężczyznami

* W poszczególnych skalach kursywą zaznaczono określenia wartościowane pozytywnie

zytywniej oceniali wrażliwość mężczyzny w wieku andropauzalnym, w pozostałych skalach to studenci oceniali mężczyznę bardziej pozytywnie.

Analizując obraz kobiety w wieku menopauzalnym, można zauważyć, że są skale, w których badani dokonywali bardziej zdecydowanych wyborów niż w przypadku charakteryzowania mężczyzny – zdecydowanie pozytywniej określili kobiecość, uczciwość oraz wrażliwość, jednocześnie mocno podkreślając przygnębienie, apatię, drażliwość, chwiejność emocjonalną, narzekanie, wybuchowość oraz kapryśność i nieprzewidywalność. Polacy zdecydowanie pozytywniej oceniali kobietę na skalach opisujących jej stałość w uczuciach, dbałość o innych, brak kokieterii i skromność, w pozostałych to Finowie tworzyli bardziej pozytywny obraz. Kobiety w większości skal ujawniały bardziej przychylnie nastawienie, wyjątkiem była ocena stabilności emocjonalnej kobiety w okresie menopauzalnym.

Obraz mężczyzny w okresie andropauzy oraz kobiety w okresie menopauzy

Analiza kwestionariuszy pozwoliła szczegółowo przyjrzeć się obrazowi mężczyzny i kobiety, jaki mają studenci w Polsce i w Finlandii. W tab. IV przedstawiono najczęściej wybierane określenia charakteryzujące mężczyznę w okresie andropauzy, w tab. V – kobietę w okresie menopauzy. Uwzględniono w nich tylko te określenia, które zostały wybrane przez więcej niż 50% badanych z którejkolwiek grupy (Polacy, Finowie, kobiety, mężczyźni).

Jak wynika z danych przedstawionych w tab. IV więcej niż połowa badanych wybrała 24 określenia, z czego 20 miało konotacje negatywne. Cechą wskazaną przez większość Finów był brak zadowolenia z życia (podobnie wybrała cała badana grupa mężczyzn). Dla Polaków najbardziej charakterystyczne było narzekanie, dla całej grupy kobiet zaś drażliwość. Innymi cechami, jakimi osoby badane określały mężczyznę, były nieprzewidywalność, kapryśność, przygnębienie, brak pewności siebie, chwiejność emocjonalna, roztargnienie, litowanie się nad sobą, wybuchowość, apatia, upór, zamknięcie w sobie, kłótniowość, słaba kondycja fizyczna, wycofanie, bierność seksualna oraz brak inicjatywy. W obrazie mężczyzny pojawiły się także cechy pozytywne – badani podkreślili brak lęklności (lubiący ryzyko), zainteresowanie seksem, wrażliwość oraz męskość. Występują tutaj interesujące różnice między grupami narodowymi – Finowie podkreślali zainteresowanie seksem, a Polacy bierność seksualną, ponadto Polacy nie mieli zdecydowanej opinii o braku lęklności u mężczyzny w tym wieku. Finowie oraz grupa kobiet wskazywali na wrażliwość, a mężczyźni podkreślali męskość.

W obrazie kobiety także dominują cechy negatywne – z 26 określeń wybranych przez ponad 50% badanych jedynie 6 jest pozytywnych. We wszystkich grupach osoby badane postrzegały kobietę w okresie menopauzy ja-

Tab. IV. Mężczyzna w okresie andropauzy – najczęściej wybierane cechy

Cecha mężczyzny	Liczba osób przypisujących cechę [%]			
	Finowie	Polacy	mężczyźni	kobiety
niezadowolony z życia	70,4	63,5	64,6	68,5
drażliwy	68,5	72,4	62*	77,4*
nieprzewidywalny	67,6*	B	45,9*	62,1*
kapryśny	66,7	67,8	56,6*	75,8*
przygnębiony	66,7	65,5	61	70,2
zakompleksiony	62	57,8	50	67,7
chwiejny emocjonalnie	62	55,7	45,5*	69,4*
roztargniony	59,3*	58,3*	54,5	62,1
narzekający	58,3*	75,7*	61,6	71,8
niedowartościowany	57,4	60,3	53	63,7
lubiący ryzyko	57,4*	20*	36,4	39,5
litujący się nad sobą	56,5	52,2	51,5	56,5
wybuchowy	55,6	60,9	46,5*	67,7*
apatyczny	54,6*	68,1*	56	66,1
uparty	54,6	55,7	52,5	57,3
zamknięty w sobie	52,8	55,2	50	57
zainteresowany seksem	51,4*	32,8*	45	39
wrażliwy	50*	38,8*	33*	52,2*
męski	48,1	39,1	54,5*	37,4*
kłótniwy	41,7*	60,6*	46,5	55,6
o słabej kondycji fizycznej	41,7	55,7	45,5	51,6
wycofujący się	30	50,4	41,4	46,8
bierny seksualnie	33,3*	50,9*	42	42,7
bez inicjatywy	23,1*	50*	39	35,5

* istotne różnice – tłustym drukiem pomiędzy Finami i Polakami, kursywą pomiędzy kobietami i mężczyznami

ko kapryśną. Określili ją także jako narzekającą, drażliwą, wybuchową, niezadowoloną z życia, chwiejną emocjonalnie, przygnębioną i zakompleksioną (brak jej pewności siebie), upartą, kłótniową, apatyczną i bierną seksualnie. Polacy i mężczyźni raczej oceniali ją jako niezainteresowaną seksem, ale za to nie postrzegali jej jako litującej się nad sobą. Pozytywne elementy obrazu, na jakie zwrócili uwagę wszyscy badani, to wrażliwość, zaangażowanie w życie rodzinne, uczciwość, wierność, dojrzałość oraz kobiecość.

Tab. V. Kobieta w okresie menopauzy – najczęściej wybierane cechy

Cecha kobiety	Liczba osób przypisujących cechę [%]			
	Finowie	Polacy	mężczyźni	kobiety
kapryśna	83,2	73	74,4	80,5
wrażliwa	79,2*	59,1*	53,5*	75,6*
uczuciowa	77,6*	35,7*	46,5*	63,4*
drażliwa	75,7	77,6	73	79,7
wybuchowa	72,9*	70,4*	69,7	73,2
niezadowolona z życia	72	64,3	65,7	69,9
narzekająca	70,1	79,1	70,7	78
chwiejna emocjonalnie	70,1	73	63,6	78
przygnębiona	67,3	73,3	65	74,8
zakompleksiona	65,4	61,7	57	68,9
kobieca	62,9*	35,1*	45,5	56,6
uparta	61,7	53	57,6	56,9
niedowartościowana	59,8	66,4	60	65,9
apatyczna	56,1	70,7	55*	70,7*
bierna seksualnie	56,1	53,9	62	49,2
niezdecydowana (mało stanowcza)	55,1	53	53,5	55,3
angażująca się w życie rodzinne	53,3	57,4	55,6	55,3
litująca się nad sobą	53,3	47,8	45,5	54,5
kłótniwa	48,6	57,4	51,5	54,5
niezainteresowana seksem	46,7	53,4	55	46,3
wierna	45,8	53,4	54*	47,2*
roztargniona	44,9*	58,8*	45,5	57,4
niezdecydowana	44,9	50,4	43,4	51,2
dojrzała	43	51,8	45,5	49,2
łękliwa	21,5*	57*	40,8	39

*istotne różnice – tłustym drukiem pomiędzy Finami i Polakami, kursywą pomiędzy kobietami i mężczyznami

Obraz mężczyzny w okresie andropauzy a wiedza o andropauzie i jej objawach oraz obraz kobiety w okresie menopauzy

W celu weryfikacji hipotezy dotyczącej związku obrazu mężczyzn z wiedzą o okresie andropauzy oraz obrazem kobiet obliczono współczynniki korelacji r – Pearsona (tab. VI). Wyniki wskazują, że zarówno wśród

Tab. VI. Związek obrazu mężczyzny w okresie andropauzy z wiedzą o jej objawach oraz obrazem kobiety w okresie menopauzy – wartości współczynnika korelacji r Pearsona

Badana grupa	Wiedza o objawach andropauzy	Obraz kobiety w okresie menopauzy
Finowie	-0,172*	0,732**
Polacy	-0,221**	0,682**
mężczyźni	-0,275**	0,735**
kobiety	-0,091	0,704**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Finów, jak i Polaków, duża wiedza dotycząca okresu andropauzy współwystępuje z negatywnym obrazem mężczyzny. Analiza uwzględniająca podział wg płci wykazała, że w grupie mężczyzn dużej wiedzy towarzyszy negatywny obraz mężczyzny w okresie andropauzy. W przypadku kobiet obserwuje się podobną tendencję, zależność nie osiąga jednak istotności statystycznej. Warto zauważyć, że niezależnie od podziału na grupy, zaobserwowano silną pozytywną korelację obrazu mężczyzny i obrazu kobiety, co można interpretować jako tendencję badanych do podobnego spostrzegania i oceny osób w średnim wieku, niezależnie od ich płci.

Dyskusja wyników

Prezentowany przez badanych obraz mężczyzny w okresie andropauzy i kobiety w okresie menopauzalnym jest złożony i zawiera w sobie zarówno elementy pozytywne, jak i negatywne. Obrazy te różniły się u Polaków i Finów – ci ostatni mieli bardziej pozytywną opinię o mężczyznach (różnice opinii dotyczących kobiet nie były istotne statystycznie). Kobiety znacznie pozytywniej oceniały osobę w wieku menopauzalnym niż mężczyźni, ci ostatni zaś przychylniej wypowiadali się o mężczyźnie w okresie andropauzy, co można wytłumaczyć teorią mówiącą o mniejszym dystansie wobec przedstawicieli tej samej płci [12]. Obraz mężczyzny, jaki wyłania się z analizy, nie jest jednoznacznie pozytywny lub negatywny. Choć średnia z kwestionariusza wydaje się sugerować postawę pozytywną, to cechy wybierane przez więcej niż połowę badanych mają negatywne zabarwienie. Mężczyznę w okresie andropauzy cechuje, wg uzyskanych rezultatów, niezadowolenie z życia, drażliwość, chwiejność emocjonalna, kapryśność, roztargnienie. Mężczyzna ten jest apatyczny, zamknięty w sobie, przygnębiony, a jednocześnie w relacjach z innymi uparty i wybuchowy, a co za tym idzie – nieprzewidywalny. Jest również niepewny siebie, często narzeka i lituje się nad sobą. Wizerunek ten ma jednak kilka elementów pozytywnych – wrażliwość, męskość, zainteresowanie seksem oraz brak lękliwości. Ważne wydają się być róż-

nice narodowościowe – Polacy częściej podkreślali drażliwość, nerwowość, narzekanie, kłótniowość, brak inicjatywy oraz słabą kondycję fizyczną, a także brak zainteresowania seksem i bierność w tej sferze, choć elementem wizerunku była także dojrzałość, stałość w uczuciach i wierność. Finowie pozytywniej wypowiadali się na temat pracowitości, samopoczucia, energii, uczciwości i aktywności mężczyzny w tym wieku w sferze zarówno intelektualnej, jak i seksualnej. Ta ostatnia różnica może być związana z ogólnym innym podejściem w Finlandii do spraw seksu – o wiele bardziej otwartym, także w sferze dyskusji na te tematy.

Ogólne pozytywniejsze nastawienie Finów do osób w średnim wieku może być związane z ich wcześniejszym usamodzielnieniem się, co zgodnie z teorią Brannon [12] sprzyja zmianie relacji na bardziej przyjacielskie. Świadczyć o tym może też wiedza o andropauzie i jej objawach – mniejsza świadomość występujących objawów i dolegliwości może być skutkiem mniejszej liczby kontaktów z osobami w tym wieku, a jednocześnie może zwrócić uwagę na lepsze spostrzeganie tego okresu i mniejszy lęk przed zmianami towarzyszącymi andropauzie. Hipotezę tę zdaje się potwierdzać fakt, że największą wiedzę i jednocześnie najbardziej negatywną postawą odzwierciedloną w obrazie mężczyzny charakteryzują się Polki. Kobiety generalnie oceniały mężczyznę w okresie andropauzy bardziej negatywnie, ale co ważne – podkreśliły jego wrażliwość. Wrażliwość jest często włączana do stereotypowego obrazu cech kobiecych. Może to sprzyjać obawom mężczyzn przed przypisaniem takiej cechy drugiemu mężczyźnie. Kobiety są wyczułone na tę cechę, częściej jej poszukują, dostrzegają i cenią u innych.

Porównanie wypowiedzi studentów i studentek o kobiecie i mężczyźnie wyraźnie pokazuje, że najbardziej pozytywnie wypowiadały się studentki o kobiecie, następnie studenci o mężczyźnie, studenci o kobiecie oraz studentki o mężczyźnie. Przychylnie ustosunkowanie do osób tej samej płci jest zgodne z hipotezą mniejszego dystansu wobec osób należących do tej samej grupy oraz hipotezą kontaktu [12]. Ta ostatnia może tłumaczyć także bardziej pozytywny obraz kobiety w oczach młodych mężczyzn – prototypem kobiety w wieku menopauzalnym jest matka, z którą dzieci mają częstszy kontakt niż z ojcem. Dodatkowo zadaniem kobiety jest dbanie o bliskie więzi i relacje emocjonalne w domu, stąd cechy odnoszące się do tej roli były często uwzględniane w charakterystykach. Z drugiej strony, kontakty z kobietami w okresie menopauzalnym mogą przyczyniać się do podkreślania takich elementów ich obrazu, jak nerwowość, drażliwość, wybuchowość. Tworzony przez badanych obraz kobiety w wieku menopauzalnym zawierał cechy często przypisywane kobiecie w tym wieku – wybuchowości, drażliwości, nerwowości i kłótniowości, przygnębienia i apatii [16]. Pozytywnie oceniano natomiast jej wrażliwość, kobiecość i uczuciowość, co jest zgodne z ogólnym stereotypem kobiety [12].

Obrazy tworzone przez uczestników badania różnią się istotnie w zależności od kultury – Polacy częściej spostrzegali kobietę jako stałą w uczuciach, dbającą o innych, dojrzałą i skromną. Finowie określali ją jako ładną, entuzjastyczną, ciekawą, zgodną, uczuciową oraz kobiecą, co jest zgodne z różnicami pomiędzy krajami – w Polsce nacisk kładziony jest na relacje międzyludzkie, w Finlandii na samodzielność i aktywność. Różnice między odpowiedziami kobiet i mężczyzn dotyczą m.in. aktywności seksualnej, atrakcyjności, mądrości i urody (korzystniejsza ocena studentek) oraz stabilności emocjonalnej (wyższa ocena studentów). Różnice między narodowościami w obrazie kobiety i mężczyzny nasuwają pytanie o ich źródło. Czy różnice te wynikają z rzeczywistego innego zachowania osób po 45. roku życia, innego traktowania zmian związanych z okresem andropauzy i menopauzy oraz innego przeżywania menopauzy i andropauzy w tych dwóch społeczeństwach? Prezentowane tu wyniki nie pozwalają na udzielenie jednoznacznej odpowiedzi. By ją uzyskać konieczne są badania porównawcze osób po 50. roku życia prowadzone w obu społeczeństwach. Istnieje jednak prawdopodobieństwo, że różna wiedza i nastawienie badanych studentów wynika z realnie istniejących różnic w zachowaniu osób w średnim wieku. Być może różne podejście do życia w Polsce i w Finlandii, inny system opieki zdrowotnej, system ubezpieczeń społecznych, sytuacja ekonomiczna i gospodarcza, a co za tym idzie stabilność, pewność i bezpieczeństwo oraz większa popularność zachowań prozdrowotnych sprawiają, że życie osób w okresie menopauzalnym i andropauzalnym jest jakościowo różne, także w zakresie doświadczanego stresu. Z badań nad menopauzą wiadomo, że siła i natężenie doznawanych stresorów modyfikuje intensywność objawów [20, 21]. Podobne zależności są prawdopodobne także w przypadku andropauzy. Być może inne spostrzeganie aktywności fizycznej, traktowanie zmian jako naturalnych, a zatem ich akceptacja, modyfikują doświadczenia związane z tym okresem, co wpływa na zachowanie mężczyzn w średnim wieku i ich społeczne postrzeganie.

Wartym odnotowania faktem jest ujemny związek pomiędzy posiadaną wiedzą i obrazem mężczyzny – im lepszą wiedzę prezentowali badani, tym częściej tworzyli negatywny obraz mężczyzny. Możliwe, że dzieje się tak ze względu na istnienie silnego stereotypowego obrazu osób w tym wieku u studentów, a zatem ta struktura poznawcza charakteryzuje się małą plastycznością. Asymilowane są jedynie elementy zgodne ze stereotypem – stąd lepsza wiedza na temat objawów czy niekorzystnych zmian w stanie zdrowia związanych z wiekiem. Być może zależność ma odwrotny kierunek – im większa jest świadomość dolegliwości, zaburzeń, trudności, tym częściej stają się one elementem wizerunku osoby, której zmiany te dotyczą. Wizerunek zaczyna zatem nabierać negatywnego zabarwienia. Znajomość stereotypu kobiety w okresie menopauzalnym (w omawianym tu badaniu obraz ten jest zgodny z sygnalizowanym we wcześniej-

szych publikacjach [16]) sprawia, że badani podkreślają głównie negatywne cechy. W prowadzonych badaniach andropauza prezentowana była w sposób, który można nazwać kontekstem medycznym. Sprzyjało to koncentracji na zaburzeniach i trudnościach, co mogło zmienić postrzeganie mężczyzny w tym wieku. Tendencja do prezentacji andropauzy w kontekście medycznym jest widoczna w Finlandii, na co wskazuje analiza treści publikacji w popularnej prasie [24]. Podobne analizy nie były prowadzone w Polsce. Wcześniejsze badania pokazały, że zróżnicowanie kontekstu prezentacji może zmienić stosunek respondentów do menopauzy [22, 23]. Wydaje się prawdopodobne, że podobny mechanizm może ujawnić się w przypadku oceny andropauzy. Dalsze badania mogą podsunąć kontekst, w jakim można prezentować andropauzę, zaś rozsądne promowanie wiedzy na temat możliwych doświadczeń związanych z tym okresem, podkreślanie jego nieuchronności i możliwych dolegliwości, przy jednoczesnym uwzględnianiu pozytywnych aspektów, może przełamać lęk mężczyzn przed mówieniem o swoich doświadczeniach, a przede wszystkim przed korzystaniem z pomocy medycznej i poszukiwaniem wsparcia. Przełamanie pewnych barier może wpłynąć na większą akceptację zachodzących zmian oraz ich pozytywne wartościowanie, a także na podejmowanie działań promujących zdrowie.

Wnioski

1. Obraz mężczyzny w okresie andropauzy i kobiety w okresie menopauzalnym jest złożony, w charakterystyce elementy negatywne przeważają nad pozytywnymi.
2. Fińscy studenci bardziej pozytywnie niż polscy opisywali mężczyznę w okresie andropauzy.
3. Istnieje związek pomiędzy posiadaną wiedzą i obrazem mężczyzny w okresie andropauzy – większej wiedzy towarzyszy bardziej negatywny obraz mężczyzny.

Piśmiennictwo

1. Meryn S, Metka M, Kindel G. Mężczyzna XXI wieku. Rewolucja hormonalna. Wydawnictwo „KOS”, Warszawa 2003.
2. Mędraś M, Bablok L (red.). Andropauza. Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 2002.
3. Vermeulen A. Androgen replacement therapy in the aging male – a critical evaluation. *J Clin Endocrinol Metabolism* 2001; 86: 2380-90.
4. Berger GE. *Menopause and Culture*. Pluto Press, London 1999.
5. Hall L, Callister LC, Berry JA, et al. Meanings of menopause: cultural influences on perception and management of menopause. *J Holistic Nurs* 2007; 25: 106-18.
6. Macrae CN, Stangor Ch, Hewstone M. Stereotypy i uprzedzenia. Najnowsze podejście. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1999.
7. Minichiello Browne J, Kendig H. Perception and consequences of ageism: views of older people. *Ageing and Society* 2000; 20: 253-78.
8. McLroy JH. Midlife in the 1980s: Philosophy, Economy and Psychology. *Personel and Guidance Journal* 1984; 4: 23-8.
9. Klauer KCh, Wegener I, Ehrenberg K. Perceiving minority members as individuals: the effect of relative group size in social categorization. *European J Social Psychol* 2001; 32: 223-45.
10. Hale N. Effects of age and interpersonal contact on stereotyping of the elderly. *Current Psychol* 1998; 17: 28-38.
11. Furlong A, Guidikova I. Transition of youth citizenship in Europe: culture, subculture and identity, Council of Europe Publishing 2001.
12. Brannon L. *Psychologia rodzaju. Kobiety i mężczyźni: podobni czy różni*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002.
13. Bales SS, Eklund SJ, Siffin CF. Children's perception of elders before and after a school-based intergenerational program. *Education Gerontol* 2000; 26: 677-90.
14. MacNeil RD, Ramos CI, Magafas AM. Age stereotyping among college students: a replication and expansion. *Educational Gerontology* 1996; 22: 229-243.
15. Zebrowitz LA, Montepare JM. „Za młody, za stary” – stygmatyzowanie osób dorastających i ludzi starszych. W: Heatherton TF, Kleck RE, Hebl MR, Hull JG (red.). *Spoleczna psychologia piętna*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008; 306-341.
16. Bielawska-Batorowicz E, Cieślak I, Cwalina E. Rola płci i wieku w tworzeniu obrazu kobiety w okresie menopauzy. *Prz Menopauz* 2003; 3, 6: 68-73.
17. McQuaide S. Women at midlife. *Soc Work* 1998; 43: 21-31.
18. Anderson JK, Faulkner S, Cranor C, et al. Andropause: knowledge and perceptions among the general public and health care professionals. *J Gerontol* 2002; 57A: 12: 793-6.
19. Pryczek K, Bielawska-Batorowicz E. Studenci polscy i fińscy wobec andropauzy. Część I. Opinie o andropauzie i wiedza o jej objawach. *Prz Menopauz* 2007; 6: 357-64.
20. Bielawska-Batorowicz E. Stres, objawy i przekonania dotyczące menopauzy a obniżony nastrój u kobiet w wieku 45–55 lat. Próba weryfikacji zmodyfikowanego psychospołecznego modelu depresji w okresie okołomenopauzalnym. *Prz Menopauz* 2006; 5: 68-74.
21. Lipińska-Szałek A, Sobczuk A, Pertyński T i wsp. Wpływ czynników biologicznych i psychospołecznych na psychiczne aspekty okresu okołomenopauzalnego. *Prz Menopauz* 2003; 2; 6: 55-61.
22. Bielawska-Batorowicz E. Sposób prezentowania menopauzy a ocena związanych z nią zmian. *Prz Menopauz* 2004; 3; 3: 24-30.
23. Jakubowska E. Wpływ sposobu prezentowania menopauzy na ocenę związanych z nią zmian. Niepublikowana praca magisterska, SWPS, Warszawa 2007.
24. Vainionpää K, Topo P. The construction of male menopause in Finnish popular magazines. *Critical Pub Health* 2006; 16: 19-34.